

İlkokul Çağındaki Çocukların Dini Kavramlarındaki Kavramsal Değişimler: Tanrının Yaşadığı Ev Örneği*

Dimitris PNEVMATİKOS

Çevirenler: Recep KAYMAKCAN** - Abdulkadir ÇEKİN***

ÖZET

Bu makale Hıristiyanlık hakkında bilgi edinme yöntemini araştıran büyük bir projenin parçasıdır. Özellikle Tanrı kavramı her dinde çekirdek yapıdır ve dinler tarihinde çok sayıda kavramsal değişimler geçirmiştir. Bu değişimlerin varlığı, çocukların Tanrının yaşadığı evi çizimlerinde incelenmiş ve Thagard'ın (1992) ifadesiyle "inanç revizyonu ile birlikte kavramsal değişimi de içinde barındıran" bu değişim süreci tespit edilmiştir. Ancak ilkokul çocukları arasında, evrenin bir parçasından yaratıcıya dönüşen Tanrı (ontolojik olarak yaratılanlardan farklı) kavramı anlamında bir hiyerarşi yorumlaması görülmektedir. Çocukların çizimlerine dayanarak oluşturduğumuz farklı hiyerarşilerdeki gelişim, Yunan dinler tarihinde yer alan gelişimsel değişimler ile benzerlik göstermektedir. Son olarak, bu çalışmada Din Eğitimi ile ilgili bazı önerilerde bulunmaktadır.

Giriş

Kavramlar: Kavramsal Sistemler

Kavramlar salt olarak tek başlarına hiçbir anlam ifade etmezler. Gelman ve arkadaşları (1994) çocukların, herhangi bir teori benzeri inançlara bütünüyle inanmadan kavramları yeterince anlamadıklarını ifade etmektedir. Tha-

* Educational Psychology, vol. 22, No. 1, 2002 akademik dergisinde yayınlanan "Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The case of the house where God lives" başlıklı İngilizce makalenin tercümesidir. Makalenin yazarı Dr. Dimitris Pnevmatikos'dur.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı öğretim üyesi

*** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi

gard (1992) kavramların, tür-hiyerarşileri ve parça-hiyerarşileri şeklinde düzenlenmiş karışık sayısal yapılar şeklinde anlaşılabilirliğini ileri sürmekte ve kavramsal değişimlerin anlamının bu kavramlara çok daha değişik şekilde bakılarak mümkün olabileceğini belirtmektedir. Thagard, kavramların genel çerçeve ile ilişkili karışık yapılar (kavramsal sistemler) şeklinde düşünülmesi gerektiğini savunmakta ve (Min-sky, 1975), (1) hiyerarşileri oluşturan parça-bütün ve tür ilişkilerine özel öncelik verilmesini ve (2) basit boşluklardan daha karmaşık olabilen kurallardaki olgusal bilgilerin ifade edilmesini önermektedir. Eğer kavramlar bu yolla tamamen kavramsal sistemlere uygun hale getirilebilirse kavramsal sistemi, her bir düğüm bir kavrama ve ağdaki her bir hat kavramlar arasındaki bir bağlantıya tekabül edecek şekilde düğümler ağı gibi analiz edilebilir. Thagard (1992) kavramlar arasında görebileceğimiz bağlantıların beş türünü şöyle tanımlıyor; Tür Bağlantıları (K) bir kavramın diğerinin bir türü olduğunu göstermektedir; Örnek bağlantıları (I) bazı nesnelerin o kavramın bir örneği olmasını ifade eder; Kural Bağlantıları (R) geneli ifade eder, fakat kavramlar arasındaki ilişki her zaman evrensel değildir; Mülkiyet Bağlantıları (H) bir şeye sahip olma şeklinde bir nesneye ifade eder; Parça Bağlantıları (P) bir bütünün parçası olduğunu belirtir. Bunlardan başka, ilişkiler ve daha yüksek-düzen ifadeler aynı zamanda kavramsal ağlar içinde ifade edilebilir.

Kavramsal Değişim

Eğer kavramsal sistem, bağlantılar ve düğümler açısından ibaret ise bu durumda kavramsal değişme, bağlantıların ve düğümlerin eklenmesinden yada çıkarılmasından ibarettir. Ancak tüm eklemeler ve çıkarmalar aynı derecede önemli değildir. Eğer önceki bağlantıların bazıları, eski sistemdekine benzer yeni sistemde de bir yere sahip olan yeni kavramlara ve bağlantılara işaret eder şekilde kalırsa, biz basit çıkarmalar ve eklemelerden kavramsal sistemin yer değişimini ayırabiliriz. Bu nedenle, dünyanın unsurlarını ifade eden ilişkilerin iki grubu olan tür-ilişkilerindeki ve rol-ilişkilerindeki değişimler, genellikle nitelikli olarak düğümlerin ve bağlantıların eklenmesi veya çıkarılmasından farklı olarak kavramsal sistemin yeniden yapılandırılmasını gerektirir. Çünkü bu değişimler, kavramların ontolojisini etkiler. Ontoloji metafiziğin, felsefenin ve varlık ile uğraşan bilişsel bilimin bir dalıdır ve temel olarak var olanları inceler. Ontolojik sorular genellikle var olan şeylerin türleri ve onların neden oluştuğu ile ilgilendir.

İnanç Revizyonu Kavramsal Değişim Değildir

Thagard (1992) kavramları derinden etkilemeksizin oluşturulan veya oluşturulmayan kavramlar arasındaki ilişkilerdeki inanç revizyonundan kavramsal değişimi ayırır. İnanç revizyonu inanç eklenmesini yada inancın çıkarılmasını gerektirir. Problemin çözümünde ve açıklanmasında önemli rol oynayan yeni örneğin ve yeni bir zayıf ya da kuvvetli kuralın eklenmesi, inanç revizyonu şeklinde anlaşılabilir. Diğer taraftan, kavramsal değişim farklı de-

recelerde meydana gelir, bunlar: yeni kavramları eklenmesi, kavramların çıkarılması, yeni parça ya da tür ilişkilerinin eklenmesi, tür hiyerarşisinin parçasının çökmesi, eski ayrımın kullanılmaması, bir kavramın hiyerarşik ağacın bir dalından diğerine kayması anlamına gelen “bransın atlaması” (branch jumping) sayesinde hiyerarşik ağacın tamamıyla yeniden düzenlenmesi ve son olarak, hiyerarşik ağacın düzenli ilkelerinin değişmesi olan “ağacın yer değiştirmesi” (tree switching) (tür-ilişkilerinin yada parça-ilişkilerinin normal hiyerarşinin yeniden yorumlanması, hiyerarşi değişimlerini meydana getirir). Astronomi, biyoloji, fizik ve psikoloji gibi bilimsel alanlarda var olan delillerin yeniden gözden geçiren Thagard (1992) bilim tarihindeki en köklü kavramsal değişim türlerinin, bransın atlaması ve ağacın yer değiştirmesi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bilim Adamlarında ve Çocuklardaki Kavramsal Değişim

Bazı psikologlar (Chi ve arkadaşları, 1981; diSessa, 1982; McCloskey, 1983; Voss ve arkadaşları, 1983; Wisner&Carey, 1983; Vosniadua&Brewer, 1987) çocukların öğrenmelerinin bilimsel gelişmelerde olduğu gibi, sahip oldukları eski bilgilere yenilerinin eklenmesi şeklinde gerçekleşen bir gelişim süreci olmadığını iddia etmektedirler. Fakat bu düşünce, sahip olunan eski inançların reddedilmesini ve bilim tarihinde görebileceğimiz şekilde köklü kavramsal değişimi gerektirmektedir (Kuhn, 1962, 1970). Ayrıca, araştırmacılar (diSessa, 1982; McCloskey, 1983; White, 1983) karmaşık bilimsel teorileri anlamak için öğrencilerin bu teorileri geliştiren bilim adamları tarafından geçirilen aynı tür kavramsal değişimleri geçirmelerinin gerekli olup olmadığını düşünmüşlerdir.

Bilim tarihinde, çocuklardaki ve öğrencilerdeki kavramsal değişimle değişik dönemler boyunca bilim adamlarında var olan karşıt kavramsal değişim arasında ortak noktalar bulunduğu gibi önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Carey (1985), Vosniadua & Brewer (1987, 1992), Chi (1988), Wellman (1990) ve Keil (1989)'in çocuklardaki kavramsal değişimlerin, bilim tarihindeki değişik teorilere benzer yada paralel olduğunu iddia etmelerine rağmen, Thagard (1992) çocuklardaki kavramsal gelişmenin, *brans atlama ve ağacın yer değiştirmesi* şeklinde ifade edilen önemli kavramsal değişimleri içermediğini düşünmektedir. Ayrıca Thagard, farklı şekillerde gelişen farklı alanlardaki çocukların bilgileri için bunun mümkün olduğunu ve diğer bilgi sahaları ile ilgili olarak bu konunun araştırılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir.

Çocuktaki Tanrı Kavramı: Resimli Çalışmalar

Uzun bir geçmişi olan bir asır önce başlayan- çocuklukta ve gençlikteki Tanrı fikri ile ilgili çalışmalar, sabit bir konu üzerinde yoğunlaşmaksızın ara- hırlarla ve düzensiz bir şekilde sürdürülmüştür. Genel çerçevesi şu şekilde çizilebilir; çocukların sahip olduğu Tanrı fikirleri yetişkinlerden farklıdır ve Pi- a.g.e.'ci ölçü üzerine (Elkind, 1961; Goldman, 1964; Graebner, 1964; Babin, 1965; Bunnan, 1965; Deconchy, 1965, 1967; Pitts, 1976; Nye ve Carlson, 1984; Roof & Roof, 1984; Heller, 1986) yada meta-Pia.g.e.'ci bilişsel gelişim teorile-

ri (Pnevmatikos, 1993,1995) yada Tanrının şekli ve gerçek yada ideal ebeveynin şekli arasındaki ilişkiyi bulmak için (Larson & Knapp, 1964; Nelson, 1971; Vergote ve Aubert, 1972; Rizzuto, 1979; Godin, 1985) Freud'çu geleneğe dayanmaktadır. Yaklaşımların ve örnekleme nin farklılıklarına rağmen çalışmalar bir hayli tutarlılık göstermektedir (Wright ve Koppe, 1964; Hyde, 1990). Çoğu kez çocuklar fikirlerini, laf kalabalığı şeklinde kelimeler ile doğru bağlam içinde anlaşılması zor bir biçimde tekrar etmektedir. Yapılan çalışmalarda, çocukların başlangıç fikirleri, antropomorfik olarak somut insan kategorilerinde tasavvur edilen Tanrı ve daha sonra okul yılları boyunca *gerçekçi döneme* dönüşecek olan *peri masalı dönemi* şeklinde tarif edilebilir. Yaşı daha büyük olan gençler, 11 yaşından sonra Tanrıyı soyut olarak ruhsal terimler ile düşünmeye başlarlar. Bunun yanında çocuklardaki ve gençlerdeki Tanrı fikrini kültürel farklılıklar etkilemekte (Pitts, 1976; Nye & Carlson, 1984) ve psikolojik ihtiyaçlarla ilişkili olarak Tanrı hakkında farklı kavramsal sistemler ortaya çıkabilmektedir (Sternberg, 1979) (MacRae, 1977; Day, 1980).

Araştırmalarda genellikle Tanrı hakkında çocukların fikirleri ile ilgili bilgiler toplamak için anket kullanılmıştır. Harms (1944) sözel anlatımlarının çocukların gerçek fikirlerini ifade etmediğini düşünen ilk kişidir ve çalışmalarında çocukların ve gençlerin dinsel anlayışlarını incelemek için çocuklar ve gençler tarafından çizilen resimleri kullanmıştır. Harms, 6 yaşına kadar çocuklardaki Tanrı fikrinin hayali olduğunu *peri masalı dönemde*; Tanrının gökyüzünde yaşayan bir kral gibi düşünüldüğünü ifade etmektedir. 7 ile 12 yaş arası çocuklar *gerçekçi dönemde*dirler ve Tanrıyı haç ya da Yahudi yıldızı gibi geleneksel sembollerini kullanarak insan şeklinde yada insanları yöneten ve onlara yardım eden bir baba gibi tasvir etmektedirler. Son olarak, gençlik çağındaki *bireysel dönemin* değişik bir yönü vardır; bazı bireyler geleneksel fikirlere sahip iken, bazıları güneşin doğuşu veya karanlık bulutlar arasında şimşek çakması gibi sıra dışı sembollerle Tanrıyı resimlemişler ve bir kısmı da kendi tecrübelerinin tamamen dışında, eski Mısır ve Perslilerin ya da Çinlilerinin Budizm mitolojilerine benzeyen dini mezheplerin betimlemeleri ile Tanrıyı tasvir etmişlerdir. Diğer resimli çalışmalar (Graebner, 1964; Williams, 1974; Pitts, 1976) genel olarak aynı metodoloji kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemin dışında Tanrı fikrini formunu, dini nesnelere, kişileri ve fikirleri çocukların nasıl düşündüğünü belirlememizi sağlayan daha değişik bir metot bulunmamıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Thagard'ın terminolojisine göre *inanç revizyonu* yada *kavramsal değişim* şeklinde ifade edilen Tanrının yaşadığı ev fikri konusundaki ilkökul çocukları tarafından çizilen tasvirlerdeki değişimleri incelemektir. Özellikle *branş atlaması* ve *ağacın yer değiştirmesi* gibi kavramsal değişimlerin varlığını araştırmayı ve bu değişimleri dinler tarihindeki delillerle karşılaştırmak hedeflenmektedir. Din, tarih boyunca yaşamış insanlığın tümü ile alakalı bir bilgi sahasıdır. Bu yüzden ilkökul çağındaki çocukların gelişimsel

değişimleri ve insanoglunun dini fikirlerindeki değişimleri karşılaştırmak için bir çok bilgi bulunmaktadır.

Önceki çalışmamda, (Pnevmatikos; 1993, 1995) Tanrının yaşadığı yer hakkındaki inancın kuvvetli şekilde Tanrı kavramının kavramsal hiyerarşisi ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Farklı dini kavramlar ve tasavvurlar üzerine yapılan anketlerde; Tanrının yaşadığı yer düşüncesi ile Tanrı kavramı arasında güçlü bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir.

Hipotezin Test Edilmesi

Test Edilen Hipotezler

1. Tanrının yaşadığı yeri çocukların resmetmeleri için çocuklar, kendi dini ya da sosyal çevrelerindeki küçük bir alanı kullanacaklar. Çocuklar en iyisini yapabilmeleri için teşvik edilecek, kafalarındaki Tanrı hakkında var olan ontolojik kategori ile tutarlı resimler meydana getirecekler. Tüm resimli çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmadaki temel hipotez, (Goodenough, 1926; Harris, 1963) çocukların herhangi bir nesneyi çizmeleri ile o nesne hakkında çocukların sahip olduğu sınıflama ve o nesneyi evrende nereye koydukları ortaya çıkmasıdır. Başka bir ifade ile, bir çocuğun bir nesneyi çizmesi demek çocuğun o nesneyi nasıl kavradığını anlamamızı sağlayan bir indextir. Yani çocuğun o nesneyi sınıflandırmasına olanak veren temel özelliklerini nasıl kavradığını anlamamız sadece çocuğun çizimi ile mümkün olur.

2. Hiyerarşik ağaca yeni örneğin ya da yeni bir kuralın eklenmesine benzer hiyerarşide *inanç revizyonları*, yeni kavramların veya yeni bir rol ve tür ilişkisinin eklenmesine ya da ilkökul birinci sınıftan beşinci sınıfa geçen çocuklardaki gibi tür-hiyerarşisinin bir parçasının çökmesine benzeyen *kavramsal değişimler* bulmak beklenmektedir.

3. Diğer tarafta, ilkökul çocuklarındaki dini kavram hiyerarşisinde *branş atlaması* ve *ağacın yer değiştirmesi* gibi kavramsal değişikliklerin meydana gelmesi beklenmemektedir.

4. Çocuklardaki kavramsal değişiklikler, dinler tarihine benzer yada paralel yolla olacaktır.

5. Küçük çocuklardaki kavram hiyerarşileri, büyük çocuklardaki kavram hiyerarşilerinden daha basit olmaktadır.

Yöntem

Örnekleme ve Uygulama

İngilizce konuşan birinci sınıftan beşinci sınıfa kadar Katolik ve Yunan Ortodoks ilkökul çocuklarından (toplam=132) A4 kağıdına, oturdukları evi ve Tanrının yaşadığı evi çizmelerini istedik. Çocukların hepsi Lüksemburg'da yaşamaktadır -kendi ülkelerinden ve geleneklerinden uzakta- ve aynı okula gitmektedir. Okuldaki hem İngiliz hem de Yunan aileler, çocuklarının dini eğitimleri için mensup oldukları dinin eğitimini ya da ahlak eğitiminden birini seçme imkanına sahiptirler. Bu yüzden din dersi sınıflarında sadece Katolik

ya da Ortodoks mezhebine mensup çocuklar bulunmaktadır. Uygulama, bir ders saati süresinde (30-45 dk.) Katolik bir kadın ve Ortodoks bir erkek öğretmen gözetiminde yapılmıştır

Deneklerin, uygulayanların dini durumları ya da dini kıyafetlerinden etkilenmeleri için gayret gösterilmiştir (Long&Long, 1976). Bu çalışmada ilgilendiğimiz diğer etken, çocukların dini çevrelerinin ve ailelerinin çocuklar üzerinde etkisidir. Örneğin, çalışma yaptığımız şehirdeki kiliselerde kullanılan "Tanrının evi" ifadesi; -öğretmenlerin dile getirdiği gibi- Yunan Ortodokslarda cennete atfedilmesine rağmen Katolikler tarafından daha çok kilise olarak bilinmektedir.

Araştırmacı, her iki din dersi öğretmeninden her sınıfın çizimlerini çalışmadaki ana konuya göre sınıflandırmalarını istemiştir. Bu sınıflandırmaya göre; araştırmacı, ortaya çıkan 10 farklı tür çizimin oranlamasını oluşturdu. Bu oranlama ise bu çalışmanın kriteri olan oranlamayı oluşturmaktadır. Öğretmenler tarafından tüm çizimlere notlar verilmiştir (toplam=132). İki grup not karşılaştırıldı ve % 91 oranında benzerlik saptanmış ve araştırmacı ile öğretmenler arasındaki tartışma sonrası bu oran % 100'e yükselmiştir.

Sonuç

Sonuçların Sunumu

Resimlerin incelenmesinden çocukların Tanrı'nın yaşadığı ev ile ilgili çizimlerini, yaşadıkları sosyal ve dini çevrelerinde edindikleri tecrübeler üzerine oluşturdukları açık olarak görülmüştür. 10 farklı tip çizim çıkarılmıştır. Çocuklar kendi evleri gibi ev çizdiler: (I) somut bir ev, (II) İsa'nın doğuş tasviri veya Bethlehem'in idarecisi İsa'nın tarihi varlığı ile ilgili çizim ve (III) çocukların kendi evlerinin yanındaki somut bir kilise; sayfanın altında kendi evleri ve sayfanın üstünde bulutların üzerinde bir yapı; (IV) kendi evlerine benzer somut bir ev, (V) somut bir kilise ve (VI); kendi evleri sayfanın altında ve sayfanın üstündeki bulutların üzerinde cenneti temsil eden somut bir bahçe, (VII) bulutlardan yapılmış soyut (manevi) bir ev, (VIII) sembolik öğeler (cennetin kapıları, melekler, vb.), (IX) evreni temsil eden gezegenler ve yıldızlar, bazılarında dünyadaki bir kiliseyi gösteren oklar ve (X) son olarak, Tanrıya has bazı özelliklerle (iyilik, sevgi, barış, vb.) dolu bir çok bulut.

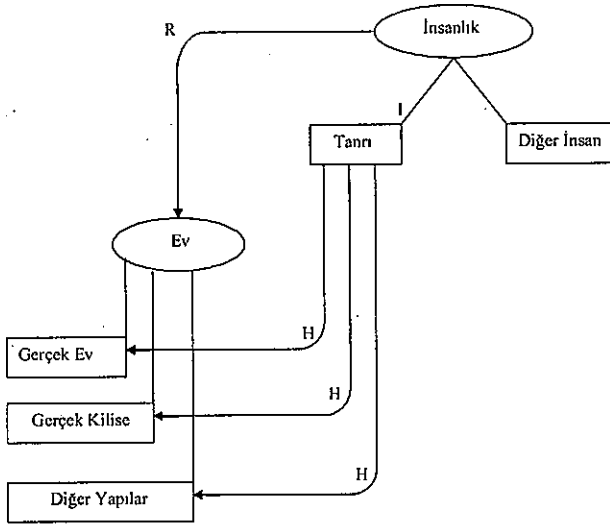
Tablo 1'de çizimlerin sınıf ve mezheplere göre dağılımı sunulmaktadır. Çocukların yaşının büyümesiyle ve bununla beraber çocukların önceki öğrendiklerinin yerini yeni öğrenilenlerin almasıyla benzer çizimlerde (I, II, III, IV) yaşı küçük çocukların daha fazla yoğunlaştığı, diğer benzer tür çizimlerde (VIII, IX, X) yaşı büyük çocukların yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle, tüm örneklerde en sık çizilen resim, bulutların üzerinde bulunan somut bir evdi (28%) ve dünyadaki somut bir kiliseydi (27.30%). Diğer tüm çizimlerin sıklık hiyerarşisinde 1.50%'den (nitelikler) %11.36'ya (özel ruhani ev) yükseldiği ortaya çıkmıştır. İsa'nın tarihi varlığını resmeden çizimler sadece Ortodokslar (birinci 33.33%, ikinci 15.38% ve üçüncü sınıf 16.67%, toplam örneğin 6

%'sı) arasında bulunmasına karşın, nitelikleri resmeden çizimler sadece Katolikler (10.53%, toplamın 1.5%'u) arasında bulundu. Bu sonuç, muhtemelen çocukların dini geçmişlerinden etkilendiklerini ve bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Diğer çizimlerin tümü her iki mezhepte farklı oranlarda bulunmuştur. Bununla beraber çocukların tasvirleri, sınırlı sosyal ve dini çevrelerinden oluşmuştur. Bu sonuçlar birinci hipotezi doğrulamıştır.

Çocukların Çizimleri ve Temel Hiyerarşilerdeki Kavramsal Değişimler

Tanrı Dünyada Maddi Bir Yapıda Yaşıyor. Küçük çocukların çoğunluğu İsa'nın tarihi varlığını içeren kendi evlerine benzeyen maddi bir ev yada kilise çizmişlerdir. Bu çizimler arasındaki ortak nokta; çocukların dünyada maddi bir yapı çizmeleri, bazı çizimlerde ise bu yapıların kendi evlerinin yanındaki evleri çizmeleridir.

Bu çizimlerdeki temel düşünce, Tanrının dünyada insanoğlu ile aynı koşullarda yaşayan bir insana benzemesi ve ontolojik olarak insanoğlundan farklı olmamasıdır.

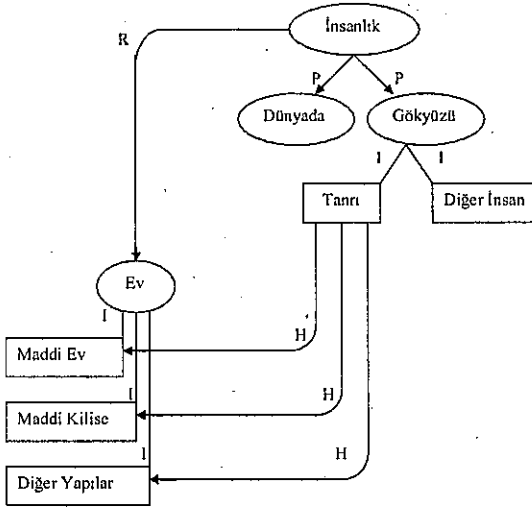
Şekil-1: İnsanlığın bir örneği olan Tanrının olduğu yerin kavramsal sisteminin şekli. Küreler kavrama ve kutular belirli nesne veya konularına işaret etmekte, "I" ile gösterilen düz çizgiler Örnek-bağlantılarını, "R" ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler tüm insanların yaşamak için bir eve ihtiyacı olduğu kuralını, "H" ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler Tanrının yaşadığı yerdeki bir mülk gibi maddi bir eve sahip olduğunu ifade eden Mülkiyet-bağlarını göstermektedir.

Thagard'a göre sonuçları bir çeşit hiyerarşi içinde sunmaya çalıştık. İlk üç tür cevaplar temel alınmış ve şekil-1'de oluşturduğumuz hiyerarşide bu sonuçlar sunulmaktadır. Tüm insanlar varlığın bir türüdür (T). Tanrı insanoğlundan

özel bir örneğidir (I). Tüm insanlar bir eve ihtiyaç duyar (R). Ev örnekleri; (I) Maddi bir ev, maddi bir kilise yada başka yapılar olabilir. Tanrı ise gerçek maddi bir ev, maddi bir kilise veya geçmiştekenden yada günümüzdekenden farklı bir eve benzeyen bir mülke sahiptir.

İlk üç tür çizim arasındaki tek fark, hiyerarşiye yeni örneklerin eklenmesi ve bu eklemelerin eski hiyerarşide yerine konulmadığıdır. İşte bu yüzden bunu *inanç revizyonu* şeklinde tanımlamak daha iyi olacaktır.

Tanrı Gökyüzünde Maddi Gerçek Bir Yapıda Yaşıyor. Diğer üç tür çizim ise; çocukların çizdikleri gerçek bir evin, gerçek bir kilisenin yada bulutların üzerindeki gerçek bir bahçenin yeridir. Bu çizimlerde ortak olan; gökyüzünde bir yerde Tanrının yaşadığı bulutların üzerindeki maddi yapının, bulutlardakine yada dünyadakine benzer koşullarda olmasıdır.

Şekil-2: Gökyüzünde yaşayan varlıkların bir örneği olan Tanrının bulunduğu yerin kavramsal sisteminin şekli. Elipsler kavramı göstermekte ve kutular belirli nesne veya konulara işaret etmekte, "P" ile gösterilen ok başlı düz çizgiler Rol-bağ ilişkilerini, "I" ile gösterilen düz çizgiler Örnek-bağ ilişkilerini, "R" ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler tüm varlıkların yaşamak için bir eve ihtiyacı olduğu kuralını, "H" ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler Tanrının yaşadığı yerdeki bir mülk gibi maddi bir eve sahip olduğunu ifade eden Mülkiyet-bağlarını göstermektedir.

Bu çizim türündeki temel düşünce, Tanrının; ruhu cesedinden ayrılmamış bir insan olması (İsa'nın yeniden dirilmesi) yada bulutların üzerinde gerçek somut bir evde ve gerçek yaşam koşulları altında gökyüzünde yaşayan ölü bir insanın ruhu -Vosniadou & Brewer (1987, 1990)'in iki Dünya modeli incelenebilir- olmasıdır.

Bu çizimlerde yeni olarak "Gökyüzü" kavramı ve yeni bir rol-bağlantısı ortaya çıkmıştır. (bakınız şekil-2) Varlıklar; dünyada yaşayan insanlık ve gökyüzünde yaşayan varlıklar şeklinde ikiye (yeni rol bağlantısı) ayrılmıştır (Carey, 1985). Tanrı şimdi gökyüzünde yaşayan varlıkların yeni-parçasının bir

(P) örneği (I) olmuştur. Aynı kural hiyerarşide de bulunmaktadır: Tüm insanlık bir eve ihtiyaç duyar (R). Ev örnekleri (I): gerçek bir ev, gerçek bir kilise yada somut bir yapı olabilir. Tanrı ise gerçek somut bir eve, gerçek bir kilise veya geçmişten yada günümüzden farklı bir ev şeklindeki yapıya benzer bir mülke sahiptir (H) fakat şimdi tüm bu yapılar gökyüzündedir. Thagard hiyerarşideki yeni parçanın ilave edilmesini kavramsal değişme olarak tanımlar.

Açıkça Tanrının gökyüzünde gerçek bir kilisede yaşadığı şeklindeki inanç revizyonu gibi yeni örnekler (beşinci (V) çizim yada Tanrının cennette gerçek bir bahçede yaşadığı fikri, altıncı (VI) çizim) hiyerarşiye eklendiğinde, hiyerarşi yine aynı kalmaktadır. (inanç revizyonu)

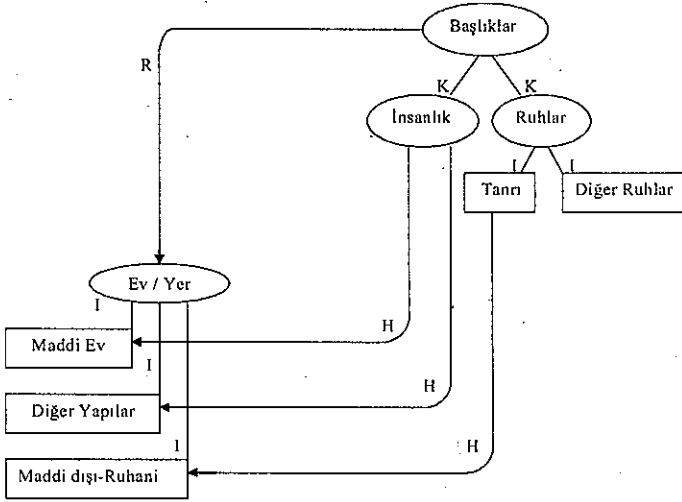
Tanrı Cennette Özel Ruhani Bir Evde Yaşamaktadır. Diğer çizimler ise (VII, VIII ve IX), cennetin kapıları, melekler ve gezegenler gibi sembolik öğelerin ve çocukların çizdikleri evlerin yerleri ile ilgilidir. Bu çizimlerdeki temel düşünce Tanrının içinde yaşayacağı maddi herhangi bir eve ihtiyacı olmaması düşüncesidir. Tanrıya ancak özel ruhani bir mekan gerekir.

Gerçek maddi ev önceki çizimlerde bulutlardan yapılmış ruhani bir ev şeklinde çizilmiştir. Bulutların şeklinin bir eve benzemesi, çocukların Tanrıyı yaşam için hala bir eve ihtiyaç duyan bir varlık gibi düşündüklerini ifade etmektedir. Bu ev betimlemeleri, çocukların Tanrının evi düşüncesini sembolik olarak anlamadıklarını ifade etmektedir.

Tanrının evrende yaşadığı ve evrenin Tanrıda yaşamadığı (Panteizm) temel fikrinin sadece resimlerden anlaşılması zor olsa bile, aynı temel düşünce çocukların gezegen ve melek çizdiği zaman var olabilir. Bundan başka önemli panteistik görüşlerden biri de var olan her şeyin bir "birlik" oluşturduğunu ve bu birliğin tüm içeriğinin bir anlamda ilahi olduğunu düşüncesidir (MacIntyre, 1967, p.34). Ayrıca Amerikan Kızılderili dinlerinin bazılarına benzer, çok sayıdaki Tanrı türünden ayrılabilen panteistik birlik ile alakalı ibadetler ile ruha tapınmanın nasıl ayrılabilceği de çok karışık bir konudur. (Levine, 1994). Diğer bir ifadeyle, bu durumda Tanrının mevcudiyeti ruhsal varlığa yükseltilmiş gözükmektedir. Tanrı insan ruhundan gökyüzünde yaşayan bir ruha dönüşmektedir. Varlığın bir türü şeklinde yeni "ruh" kavramının hiyerarşiye eklenmesi de otomatik olarak Tanrının yaşadığı ev fikrini değiştirmektedir.

Yeni "ruh" kavramı, temel hiyerarşiye eklenmiş gözükmektedir (bakınız şekil-3). Ruhlar ve Dünyada ve gökyüzünde yaşayan insanoğlu varlığın iki farklı türüdür (K) (daha fazla bilgi için aşağıdaki tartışma bölümüne bakınız). Tanrı gökyüzünde yaşayan ruhlar kısmına (P) aittir ve onlardan biridir (I). Tanrı yaşamak için ruhani bir yere (bir ruh gibi) sahip olabilir. Bu kural (R) insanlığın ve ruhların yaşamak için bir eve yada belirli bir yere ihtiyaç duyduklarına inanmayı ifade eder. İnsanoğlu yaşamak için maddi bir eve yada diğer yapılara sahiptir. Tanrı bir ruh olarak mülk gibi maddi bir eve sahip değildir fakat diğer ruhlar gibi özel ruhani bir evde yaşamaktadır. Bu hiyerarşiler öncekilerle karşılaştırıldığında Thagard'ın kavramsal değişiklik şeklinde tanımladığı yeni bir tür-bağlantısının bu hiyerarşiye eklendiği açıktır.

Görüldüğü gibi, yeni “ruh” kavramının hiyerarşiye girişi hiyerarşik yapıyı derinden etkilemiştir ve bir kavramsal değişme oluşturmuştur. Ancak Tanrının cennette, gökyüzünde yada dünyada yaşaması hiyerarşik yapı çok etkilemez ve sadece inanç revizyonu olarak kalır.

Şekil-3: Bir ruh olan Tanrının bulunduğu yerin kavramsal sisteminin şekli. Elipsler kavramlara ve kutular belirli nesnelere yada konulara işaret etmekte, “K” ile gösterilen düz çizgiler Tür-bağ ilişkilerini, “P” ile gösterilen ok başlı düz çizgiler Rol-bağ ilişkilerini, “I” ile gösterilen düz çizgiler Örnek-bağ ilişkilerini, “R” ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler, tüm varlıklar yaşamak için bir eve ihtiyacı olduğu kuralını, “H” ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler, Tanrının yaşadığı yerdeki bir mülk gibi gerçek dışı-ruhani bir eve sahip olduğunu ifade eden Mülkiyet-bağlarını göstermektedir.

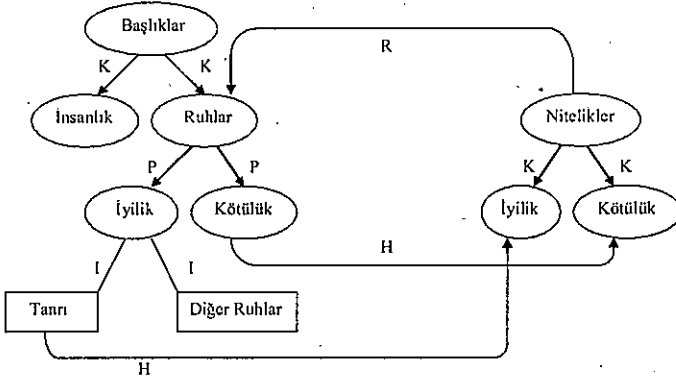
Tanrı İyi Niteliklerin Var Olduğu Yerde Yaşar. Çizimlerin onuncusunda (X), Katolik çocuklar iyilik, sevgi, barış vb. gibi niteliklere benzer nitelikleri simgeleyen bulutlar çizmişlerdir. Bu çizim çeşidi Tanrının yaşamak için dokunulabilen bir ev veya belirli bir mekana ihtiyaç duymadığını bilakis onun iyilik, sevgi, barış vb. gibi niteliklerin olduğu herhangi bir yerde yaşayabildiğini belirtmektedir.

Bana göre; bu çizimlerle çocukların, Tanrının bu niteliklerde ya da bu niteliklerin Tanrı’da yaşamasını anlatıp anlatmadıkları asıl konumuzun dışındadır. Aslında, Tanrının varlığı aynı kalır. Tanrı her zaman iyilik, sevgi, barış ve diğer iyi niteliklerle tanınan bir ruhtur. Tanrı kavramı her zaman ruhanidir ve soruların ağırlığı Tanrının yaşadığı evden Tanrının varlığı biçimine kaymıştır.

Tanrı her zaman iyilik, sevgi, barış ve diğer tüm iyi niteliklerde vardır. Biz Tanrının zihnimizdeki yerini, Tanrının yaşaması için gerekli olan özel ruhani mekandan, Tanrının iyilik ve barış içinde var olduğu idealist bir mekana kaydık.

Şekil-4’de görüldüğü gibi ruhlar ve insanoğlu hala varlığın farklı türleridir. Yeni “nitelik” parametresi hiyerarşide ortaya çıkmıştır. İyilik ve kötülük yeni nitelik türleridir (K). Bu yeni parametrenin ortaya çıkması hiyerarşiye yeni bir kural (R) eklemiştir: ruhlar iyi ve kötü şeklinde ikiye ayrılır. Sonuç olarak, yeni rol-bağı (P) hiyerarşiye eklenmiş ve ruhlar iki gruba ayrılmıştır: iyi ve kötü. Tanrı iyi ruhların (I) bir örneğidir. Tanrı bir varlık olarak (H) iyiliğe sahiptir. Tanrı hala ancak bir ruhtur diğer ruhlardan nitelik açısından ve ahlaken farklı olmasına karşın; O, en yüksek iyiliktir. Hiyerarşide yeni rol-bağının yükselmesi bir kavramsal değişimi oluşturur.

Elde ettiğimiz bulgular, ikinci hipotezimizi bütünüyle doğrulamaktadır. Çocukların çizimlerinin tamamı incelendiğinde, hiyerarşiye yeni örnek yada kuralın eklenmesi ile inanç revizyonları, yeni bir kavramın eklenmesi ile kavramsal değişimler ve yeni rol-bağı ve tür-bağı eklenmeleri tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Thagard’ın bilim sahalarında kavramsal değişimleri yeniden incelediğinde fizik alanındaki Chi (1992) nin çalışması hariç bulamadığı, branş atlamasına benzer kavramsal değişimler çocukların çizimlerinde tespit edilmiştir.

Şekil-4: İyi bir ruh olan Tanrının bulunduğu yerin kavramsal sisteminin şekli. Elipsler kavramlara ve kutular belirli nesnelere yada konulara işaret etmekte, “K” ile gösterilen düz çizgiler Tür-bağ ilişkilerini, “P” ile gösterilen ok başlı düz çizgiler Rol-bağ ilişkilerini, “I” ile gösterilen düz çizgiler Örnek-bağı, “R” ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler, ruhların sahip oldukları kesin derecelerinin niteliklerine göre tanınacağı kuralını, “H” ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler, Tanrının iyi koşullara ait ve iyilik, sevgi, barış vb. kavramlara sahip olduğu yerde var olduğunu ifade eden Mülkiyet-bağlarını göstermektedir.

Üçüncü hipotezimizi kısmen doğrulayan örneklemimizde, ağacın yer değiştirmesine benzer kavramsal değişimler tespit edemedik.

Çocukları Çizimlerindeki ve Dinler Tarihindeki Kavramsal Değişim Türleri

Görüldüğü kadarıyla, çocukların çizimleri Tanrı kavramına verdikleri anlama dayanmaktadır. Tanrı kavramı küçük çocuklar tarafından kullanılır.

masına rağmen, farklı hiyerarşilerde farklı anlamlar kazanmıştır. Bu anlamlar; maddi bir insan (şekil-1), çocukların dünyadaki çevreleri ile gökyüzünde yaşayan insanoğlunun ruhu (şekil-2), evrende herhangi bir yerde yaşayan ruhani varlık (şekil-3) ve son olarak pozitif şartlarda yaşayan iyi bir ruh (şekil-4) şeklinde sıralanabilir.

Tanrı gerçek bir insandır. Çocukların çizimlerinin, kendi günlük tecrübelerine dayandığı ve Hıristiyan geleneğini yansıttığı açıktır. Çocukların İsa hakkında bir şeyler duymuşlar ve onu dünyada herhangi bir yerde yaşayan sıradan bir kişi gibi düşünmektedir. “Kilise Tanrının evidir” yeni bilgisi, sürekli bir kilisede yaşayan adam olan Tanrının varlığı hakkındaki fikirlerini değiştirmemektedir. Muhtemelen kilisedeki İsa’yı gösteren heykeller ve evlerimizdeki İsa portreleri aynı fonksiyonu icra etmektedir. Bu yeni bilginin hiyerarşiye eklenmesi eski inancın ontolojisinde bir değişiklik yada tamamen eski inancın terk edilmesini zorunlu kılmamaksızın eskinin yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır.

Geometrik çağlar (M.Ö. 12.yüzyıldan 10.yüzyıla kadar) boyunca ve antik Yunan dininde Tanrı kabul edilen yerel kahramanlara tapınmayı görebiliriz. (Papachatzis, 1987). Plutarch yazılarında Yunanlılar tarafında tanrılığa yükseltilen ve kendisine kurbanlar sunulan Lampsak adında bir kadından bahsetmektedir. Rohde (1950) kahramanlar ve tanrılar arasındaki açık bir ayrımın olmadığını; bazen yöresel kahramanlara bile Tanrı dendiğini bildirmektedir. Xenophanis (DK14) Yunan halkının, Tanruların ölümlü olarak doğduklarına ve onların insan giysilerine, seslerine ve bedenlerine sahip olduklarına inan-dıklarını söylemektedir.

Totemci dinler arasında, Spencer & Gillen (1888) totem kabul edilen ataya veya bir grup ataya ibadet eden birkaç kabile tespit etmiştir (Durkheim, 1947).

Totemik karakterlerle, günümüzdeki kahramanvari dinlerde olduğu gibi çocukların çizimlerini yada bu çizimlerin yorumlarını ilişkilendirmek mümkün değildir. Bununla beraber, insanlarla aynı alışkanlıkları ve ihtiyaçları olan Tanrı fikri, üç çeşit çizimin temel ve ortak düşüncesini oluşturmaktadır.

Tanrı İnsanoğlunun Ruhudur. Tanrı kavramı bir sonraki hiyerarşide yeni bir anlam kazanmaktadır (şekil-2). Hıristiyan geleneğinden gelen yeni bilgi/inanç hiyerarşiye eklenmektedir: “Tanrı gökyüzünde cennet denilen bahçede yaşamaktadır.” Çocuklar her şeyi dünya ile benzerlik kurarak düşünmektedir. Tanrının başka bir dünyada yaşadığı inancını çocuklar kabul etmiş gibi gözükmelerine rağmen, diğer dünya çocukların dünyasına benzemektedir. Bununla beraber, çocuklar dünyaya benzer diğer dünyanın varlığına inansalar ve bu bağlamda bu dünyaya ait nesnelere resmetmeler yada değişik şekillerde diğer dünya gerçekliğini çizmeye çalışsalar bile çocukların diğer dünyayı doğru şekilde anlayıp anlamadıkları bilinemez.

Homer destanlarına göre, insanlar fiziksel ve görülebilir şekilde dünyada ya da yaşam için temel gereklere sahip bir ruh şeklinde Hades’in krallığında

olmak üzere iki şekilde hayat sürer. Rohde'e (1950) göre bu görüş, Yunanlılar kthonik tanrılara inandıkları dönemdeki geleneklerine ait olmalıdır. Homer tanrılar hakkındaki aynı ontolojiyi korumuştur. Olimpos dağı yeryüzündeki diğer ölümlülerin yaşam şartları gibi yaşayan 12 tane ölümsüz Yunan tanrısına ev sahipliği yapmıştır. Tanrılar sihirli yiyecek ve içecekler sayesinde sonsuz yaşama sahiptiler (Rohde, 1950). Bazen tanrılar kendilerine hizmet etmek için ölümlüleri kullanmakta ve onlara sihirli yiyeceklerden yeme ve kendileri gibi ölümsüz olma fırsatını vermekteydiler (The Nymph Ino in Odyssey E, 333, Ganymede in Iliad Y, the Orion in Odyssey E, 122 sadece bu durumların bazılarından Homer tarafından destanlarında bahsedilmektedir.). Antik Yunan geleneğine göre sihirli yiyecekleri yiyen ölümlüler aynı zamanda hem insani özelliklerini korumakta hem de tanrılık özelliklerine de sahip olmaktaydı. Bütün bu dinler tarihi verileri ile çocukların bulutların üzerindeki ev gibi çizimleri yapmaları ilişkili gibi gözükmektedir.

Benzer görüşler ruh bedenden ayrıldığında ruhun beden ile aynı gereksinimlere ihtiyacı olduğuna inanan Orta Avustralya Aborjinlerinin inançlarında bulunabilir (Durkheim, 1947, s. 241). Aborjinler bir insanın içinde onun istek ve düşüncelerini yöneten diğer bir insanın yaşadığına inanmaktadırlar. *Ruh* terimi çocuklar tarafından kullanılmamakta fakat gökyüzünde dünyadaki ile aynı koşullar altında yaşayan insanların varlığı fikri aynı terimi ifade etmektedir. Tanrı dünyadaki ile aynı koşullar altında gökyüzünde yaşayan varlıkların örneğidir.

Yeni inançların eklenmesi, hiyerarşiye yeni rol-bağının eklenmesini sağlamak ve Thagard'a (1992) göre bu bir kavramsal değişim oluşturmaktadır.

Tanrı Bir Ruhtur. Çocukların Tanrı kavramına verdiği bu anlam şekil-3'de gösterilmektedir. Yahudi-Hristiyan geleneğinden gelen "Tanrının bir ruh" olduğu yeni bilgisi hiyerarşiye eklenmiştir. Çizimlerde ev şeklinde bulutlar, sembolik olarak cennetin kapısı, melekler ve gezegenler yer almaktadır. Bu yüzden, maddi anlamda cennet düşüncesi Tanrının yaşadığı yeri tarif etmekte kullanılsa bile çocuklar tarafından cennet daha çok soyut düşünülmemektedir. Cennet; gök yüzünde bir yerdeki ruhani ülke, ruhların yaşadığı ve zamanın sonuna kadar ruhlara ev sahipliği yapacak olan yerdir. Ruhlar yaşamak için maddi bir yere ihtiyaç duymazlar, melekler herhangi bir yerde yaşamaya ihtiyaç hissetmezler ve her yerde yaşayabilirler. Yaşamak için ancak melekler belirli bir mekana ihtiyaç duyarlar.

Antik Yunan'da Homer'a (M.Ö.9.yüzyıl) göre, ruhlar ölümden sonra Hades denilen hava ve su geçirmeyen ülkeye gitmektedir. Hades'in tanrıları ile beraber ruhlar önceden kendilerine has özelliklerini korumak suretiyle bilinçsiz bir şekilde yaşamaktadırlar. Rohde (1950) bu inanışları eski inançların bir kalıntısı gibi düşünmektedir. Ayrıca, Rohde'nin düşüncesine zıt olarak, Homer ruh düşüncesini insanın ikinci temel niteliği gibi kabul etse bile ruh terimini hayat terimi yerine kullanılan soyut hayat kavramına dönüştürmüştür. İçsel insan hayatının maddi yüzünün soyut kavramlara dönüşmesi Homerik destanların bir eğilimidir (Rohde, 1950). Tanrılar bu yolla ruhlar haline gelmektedirler.

Homer, Olimpus tarafından yaratılan panteon ve tanrı hakkındaki yerel inanışların hepsini derlemiştir. Daha sonra tanrılar insanları yönetmek ve onlara yardım etmek zorunda kaldı ve ne zaman kendilerine ihtiyaç duyulsa insanların yardımına koştu. Bu zorunluluk insanın günlük işlerinde olmasa bile tanrılar bir ruh gibi hareket ettiler ve tarihi değiştirdiler. Ancak yaşamak için belirli bir yer ihtiyacı hala eski Yunan tanrıları için gereklidir. Bir asır sonra (M.Ö.8.yüzyıl) Hesiod *Theogony* adlı kitabında, bir ruh çeşidi olarak *Gümüş ve Altın kuşağından* bahseder ve tarihin doğuşundan değişik devirlerine kadar atalara tapınma, ruhların bilinçli ve aktif ruhlara yükselmesi ile ilgili yaşayan inançlardan bahseder (Rohde, 1950).

Aynı inancı, aynı zamanda ulu bir tanrı olan bir ataya ibadet eden Avustralya'nın farklı kabilelerinin dini efsanelerinde de görebiliriz. Bu tanrı, belli bir süre yeryüzünde yaşadktan sonra gökyüzüne çıkmış ve toplanan ruhlarla beraber yaşamını orada devam ettiren ölümsüz bir varlıktır (Durkheim, 1947). Ulu Tanrı bizzat özel önemi olan bir atadır ve Durkheim'e göre; ulu tanrı bir çok komşu kabileler tarafından aynı derecede tanınan medenileştirilmiş bir kahramandan daha önemlidir. İnsanlar onunla bir yaratıcı gibi konuşmuşlar (insanın babası gibi), ona yıldızlardan daha fazla güç atfetmişlerdir. Emile Durkheim (1947) kabilelerin evrenselleştirilmesi, totemizmin ulaştığı yüksek kavrayış olan ulu tanrının yaratılma yolunu açtığını düşünmektedir. Ayrıca, Avustralya Aborjinlerine göre; ruhlar insan değildir ve insan ruhlarından çok ötedir. Ruh düşüncesi, anonim hikayeler hakkında farklı düşünmeyi gerektirir ve çok yaygındır. "İnsan nefsi (can) bir ruh değildir." (s.273) ve ruhlar ontolojik olarak canlılardan farklı bir varlık çeşididir.

Resimlerde çizilen gökyüzündeki ya da yeryüzündeki soyut ruhani yerler, muhtemelen "Tanrı bir ruhtur." fikrini yansıtmaktadır. Dramatik olarak bu sonuç hiyerarşiyi değiştirmiş ve yeni bir tür ilişkisi oluşturulmuştur. Tanrı gök yüzünde yaşayan ruhların bir örneği ve değiştirilen tanrının ontolojisinin bir sonucu olmaktadır. Bu değişim bir branş atlama ve Tanrının yaşadığı ev hakkındaki çocukların çizimlerinde bulduğumuz en önemli kavramsal değişimdir.

Tanrı İyi Bir Ruhtur. Bazı çizimlerde iyi niteliklerin Tanrıya atfedilmesi (şekil-4) önceki tüm hiyerarşilerin değiştiği gibi gözükmemelidir. Tanrı ontolojik olarak iyi ve barışçıl bir ruhtur ve nihai iyi olarak kalacaktır.

Homerik Yunan dininde, ruhlar kendi nitelik ve ahlaklarına göre farklı kategorilere yerleştirilmez. Aynı ruhlar bazen ahlaki ve bazen de ahlak-dışı hareket edebilirler. Bu durum, Eflatunun Homer'ı kendi "Devlet" in den çıkarmasının ana sebebidir. Jean Pierre Vernant (1965) Yunan toplumunun doğadan ekonomiye ve kent uygarlığına dönüşümünün bir sonucu olarak, davranış ve hayat için ahlak teorisi üzerinde düşünmüştür. Bundan başka, Dodds (1957) antik Yunanlıların eski çağlar boyunca (M.Ö. 7. yüzyıldan 6.yüzyıla kadar) utanç-kültüründen suç-kültürüne dönüştüğünü kabul etmektedir. Gerçekte ise, sürekli mücadele içinde olan iyi ve kötü olmak üzere iki dünya vardır ve bu iki dünyanın iki hükümdar ile yönetimi düşüncesini sadece Eflatun'da (M.Ö. 5.yüzyıldan 4.yüzyıla kadar) görebiliriz.

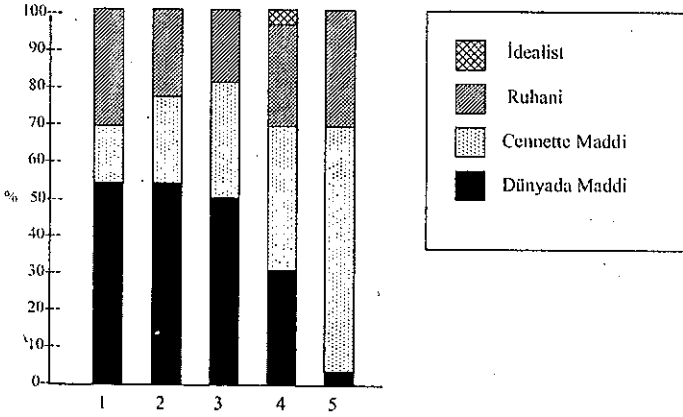
Howwit, Güney Avustralya'da bulunan Dieri kabilesi arasında var olan ve ağaçlarda yaşadığına inanılan Mura-Mura denilen iyi kabul edilen bir ruh inanışından bahsetmektedir (Durkheim 1947'den nakil).

Çocukların çizdikleri iyiliği temsil eden bulutlar, Tanrının gökyüzünde yaşayan iyi bir ruh olduğunu ima etmektedir. Bu resimlerde Tanrı, ontolojik olarak basit yaşam şekli olan, sosyal yaşamın çatısı içinde ve hala bilinmeyen daha fazla teorik ya da metafiziksel altyapının dışında olan eski ve platonik Yunan tanrılarına benzemektedir (Matsoukas, 1994). Bu yüzden bu çizimlerde, Tanrı ontolojik olarak bir ruh şeklinde temel hiyerarşi de aynı kalmaktadır. Sadece Thagard'ın kavramsal değişimine göre hiyerarşide yeni parçabağının ilave edilmesiyle değiştirilmiştir.

Tanrının yaşadığı ev ile ilgili çocukların çizimleri, en azından Yunan dinler tarihinde ve Avustralya Aborjinlerinde bulabileceğimiz ontolojik hiyerarşiler içinde gösterilmiştir. Dinler tarihindeki bu hiyerarşiler şu sırayı takip eder: Tanrı gerçek bir insandır-yeryüzünde bir kahramandır@Tanrı bir adam yada dünyadaki koşullar altında yeryüzünde yaşayan bir ruhtur@Tanrı bir ruhtur@Tanrı iyi bir ruhtur. Bulgular araştırmanın beşinci hipotezini doğrulamaktadır. Şimdi çocukların çizimlerinin temeli olan hiyerarşilerin, dinler tarihindeki evrimlere benzer aynı evrimsel sırayı takip edip etmediklerini inceleyeceğiz.

Tanrının Yaşadığı Ev Hakkında Çocukların Çizimlerindeki Gelişimsel Değişim

Çizimler, Tanrı kavramının temel ontolojisine dayanarak üç gruba ayrılabilir: (I) Tanrı yeryüzünde yaşayan bir varlıktır, (II) Tanrı gökyüzünde yaşayan bir varlıktır (ruh), (III) Tanrı ruhani bir varlıktır ve (IV) son olarak Tanrı iyi bir ruhtur. Şekil-5 her bir grubun sınıflara göre oranlamasını vermektedir. İlk tip, Tanrı yeryüzünde yaşayan bir varlık ve yaşamak için yeryüzünde maddi bir yapıya ihtiyaç duyduğunu ifade edenlerin oranı, birinci sınıfta % 55 ve ikinci sınıfta % 56'dır. Bu oran beşince sınıfta % 3.7'e düşmektedir. Karşılığında ikinci tip, resimlerde yaşamak için gökyüzünde maddi bir yapıya ihtiyaç duyan Tanrı imajı, birinci sınıflarda % 15 gibi küçük bir yüzdeliğe sahiptir ve büyük çocuklarda bu oran % 66.7'e yükselmektedir. Üçüncü tipin yüzdelikleri neredeyse tüm sınıflarda % 15-30 aynı kalmaktadır. Dördüncü tip, sadece dördüncü sınıflarda küçük bir yüzdelik % 6.3 şeklinde ortaya çıkmıştır. Bulgular, küçük çocuklardaki kavram hiyerarşileri, büyük çocuklardaki kavram hiyerarşilerinden daha basittir şeklindeki beşinci hipotezimizi doğrulamıştır. Küçük çocuklardaki kavramsal hiyerarşiler; büyük çocukların kavramsal hiyerarşilerinden daha basittir.

Şekil-5: Sınıflara göre çocukların çizimlerdeki ontolojik Tanrı kavramıyla ilgili yüzdelikler.

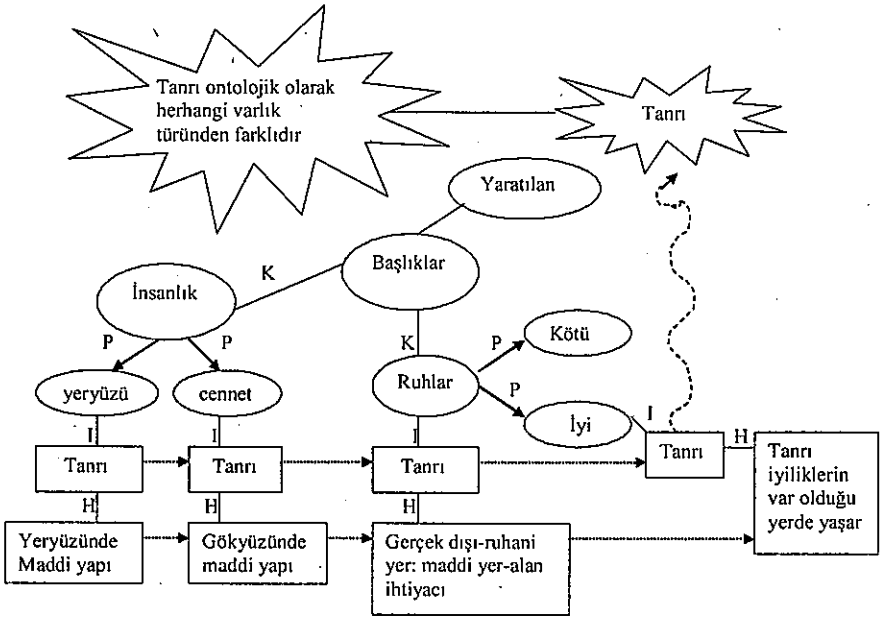
Tartışma

Çizimler, Temel Hiyerarşiler ve Çocukların Çizimlerinde Kavramsal Değişim Türleri

Bu çalışmada kavramsal sistemin, belirli kurullarla birbiri ile bağlantılı olan tür ve parça hiyerarşileri şeklinde organize olmuş kavramlardan oluştuğunu varsayılmıştır. Çocukların çizimleri (10 farklı türde) izole edilmiş şekilde değerlendirilmedi. Bu çizimler, çocukların kavramsal sistemindeki Tanrı kavramının temel ontolojisine göre sınıflandırıldı. Çocukların çizimlerinde Tanrının ontolojisi üç farklı hiyerarşi ile açıklanmaktadır. Bunlar; çocukların başlangıçtaki kavramsal çatıları, Tanrının insanın bir örneği oluşu, Tanrının cennet denilen başka bir dünyada yaşayan varlıkların (ruhlar) bir parçası oluşu ve son olarak nitelik açısından ve ahlaken pozitif şartlar altında iyi ruh olan Tanrının gökyüzünde yaşayan ruhların bir örneği oluşudur. Bir hiyerarşiden diğerine geçiş, yeni inanışların var olan eski inançlara eklenmesi şeklinde inancın gelişmesi şeklinde değil, parça ve tür-ilişkilerinde değişim ve bütün kavramsal sistemin yer değiştirmesi şeklinde açıklanabilir. Bu hiyerarşilerin her biri içinde çocukların kavramsal sistemlerinin parça ve tür-ilişkilerinde istenmeyen değişimler meydana getiren değişik çizim türlerini de dikkate aldık. Gerçekte ise, bu çizimler Tanrının ontolojisini etkilemeyen farklı özellikleri gibi izah edilmiştir. Aslında farklı dinleri yada kültürel gelenekleri yansıtan değişik çizim türleri inanç revizyonu olarak kendi hiyerarşisi içinde kabul edilebilir.

Şekil-6, şematik olarak yeni rol-bağının ilave edilmesini ve ilkökul çocuklarının Tanrının evi çizimlerinde yer alan branş atlamasını göstermektedir. Ok başlı noktalı çizgiler ilkökul yılları boyunca çocukların çizimlerdeki kavramsal değişimi göstermektedir.

Şekil-6: Tanrının yaşadığı yer ile ilgili çocukların çizimlerindeki branş atlaması. Elipsler kavramlara ve kutular belirli nesnelere yada konulara işaret etmekte, "K" ile gösterilen düz çizgiler Tür-bağ ilişkilerini, "P" ile gösterilen ok başlı düz çizgiler Rol-bağ ilişkilerini, "I" ile gösterilen düz çizgiler Örnek-bağı, "H" ile gösterilen ok başlı eğri çizgiler mülkiyet-bağlarını, ok başlı noktali çizgiler Tanrı kavramının ve çocukların sıralamalarındaki Tanrının evinin hareketlerini göstermektedir. Ok başlı eğri çizgi Hıristiyan dinindeki ağacın yer değiştirmesini göstermektedir.

Çocukların başlangıçtaki kavramsal çatıları, Tanrı insanlığın bir örneğidir şeklindedir. Sonra ise, Tanrı gökyüzü denilen başka bir dünyada yaşayan varlıklardan biridir haline gelmektedir. Son kavramsal hiyerarşide, Tanrı gökyüzünde yaşayan ruhların bir örneği olmakta ve çizimlerin küçük bir yüzdeliğinde Tanrı iyi ruhların bir örneğidir şekline dönüşmektedir. Bu sınıflandırma Tanrıyı insanlıktan almış, onu gökyüzünde yaşayan varlıklara tahsis etmiş ve yeni bir varlık türüne yükseltmiştir: ruhlar ve özellikle de iyi ruhların bir örneği haline. Yeni tür-bağının ilave edilmesi, hiyerarşide en devrimsel değişimi oluşturur; *branş atlaması*.

Kavramsal değişim, kavramın ontolojisinde köklü değişimi yansıtır. Her ne zaman ontoloji değişir ise, yeni ontolojiye uygun olan yeni inançların eklenmesi de mümkündür. Eski inanışlar: (I) yeni kavram ontolojiye uygun olması için değişebilir, (II) eğer onlar *ana tabloda (prima facie)* yeni ontoloji ile zıt olursa ayrılabilir; yada (III) eğer hiç kimse yeni hiyerarşiye uygun bir açıklama bulmaya çalışmazsa uzun bir süre aktif kalabilir. Önceki inanışlar, gelenekler yada dini pratikler yeni inanç revizyonunun yapılanışını ve onların değişmemesi üzerinde etkili olabilirler.

Gelişimsel Değişimler

İlkokul çağındaki çocuklar arasındaki yukarıda anlatılan kavramsal değişimler gelişimsel bir doğrusalılık göstermektedir. Spesifik olarak, birinci sınıftaki çocukların çizdikleri resimlerde Tanrının yeryüzünde yaşayan bir insan olduğunu düşüncesi yüksek bir yüzdeliğe sahiptir ve Tanrının diğer dünyadan olduğunu düşüncesine sahip çocukların oranı ise beşinci sınıfa doğru artmaktadır. Ruhani Tanrı düşüncesini ortaya koyan benzer çizimler, ilkokul çağındaki çocuklar arasında küçük bir yüzdeliğe sahiptir. Bu veriler [araştırmadaki], kavramsal değişimi daha iyi anlamak için önemli ipuçları içermektedir (Duke, 1994) ve daha çok araştırmayı gerektirmektedir.

Çocuklarda Kavramsal Değişimler ve Dinler Tarihindeki Kavramsal Devrimler

Yukarıda anlatılan kavramsal değişimler, dinler tarihindeki değişimlere benzemektedir. Eski Yunan dinindeki kavramsal devrimler (Avustralya Aborjinlerinin dinlerinin kronolojik sırası ile ilgili mevcut bir bilgiye sahip değildir.) bu araştırma sonuçlarındaki bilgilerimizle aynı sırayı takip etmektedir. Özellikler, Eski Yunandaki Tanrı-kahraman düşüncesi geometrik çağlar boyunca (M.Ö.12. yüzyıldan 10.yüzyıla) kademeli olarak ölümsüzlüğe dönüşür, ancak insan gelişimine ve doğasına sahip "Anthropophyes Tanrılar" ise bu dönemde de mevcuttur (Harison, 1912)-ve antropomorfik olmayan, yani; insan şekline sahip olan ve genellikle Homer'e ait destanlarda görebileceğimiz kalıntılar diye adlandırılırlar. Homer (M.Ö.9.yüzyıl) destanlarında ve Hesiod teolojisinde (M.Ö.8.yüzyıl) ölümsüz ruhların bilinçli ve aktif ruhlara dönüşümünü anlatmaya çalışmıştır. İki hükümdarla yönetim ve ahlaki nitelikler daha sonra Eflatuncu filozoflar tarafından M.Ö.5.yüzyıldan 4.yüzyıla kadar tanrılara atfedilmiştir. Bu yüzden çocuklardaki kavramsal değişimler, diğer araştırmaların gösterdiği gibi (Thagard, 1992) sadece bilim tarihinde meydana gelenlere benzememekte aynı zamanda dinler tarihinde vuku bulanlara da benzemektedir. Ayrıca, ilkokul çocuklarının dini kavramlar sistemindeki en önemli kavramsal değişimlerden birini tespit edilmiştir: *branş atlama*sı. Thagard (1992). Fizik dışında bu bulguyu diğer bilim dallarındaki araştırmalarda bulunamamıştır (Chi, 1992).

İnsanoğlu yada ruh olsun tanrı kavramı varlığın bir türü gibi kullanılmaktadır (şekil-6). Hristiyan teolojisinde, varlıklar ontolojik olarak Tanrı, ruhlar ve insanoğlu şeklinde bir sınıflamaya tabi tutulduğu için Tanrı kavramı farklı bir anlam kazanmıştır. Tanrı ontolojik olarak kainattan farklıdır. Tanrı ne bir ata, nede bir atanın ruhudur ve O bunların hepsinden bağımsız olarak vardır. Tür ilişkilerinin mahiyetindeki bu temel değişim dinler tarihinde en önemli kavramsal değişimdir. Hiyerarşide ve bu araştırmanın örnekleminde [ilkokul çocukları] ağacın yer değiştirmesi şeklindeki bir kavramsal değişime rastlanamamıştır. Ancak bu çeşit bir kavramsal değişim ileri çocukluk ve yetişkinlerde bulunabilir.

Din Eğitimi Uygulamasına Yönelik Bazı Öneriler

Eğer çocukların karışık dini sistemleri ve teolojileri anlamaları için, bu inanç sistemlerinin yapılanmasına katkıda bulunan insanlar tarafından geçirilen aynı tür kavramsal değişimleri geçirmeleri gerekli ise, okullarda eğitim gören çocuklara yönelik dini müfredatında ne gibi değişiklikler yapılması uygundur?

Bir sonuca ulaşmak için doğru dini müfredatı oluşturmada rol oynayacak tüm parametreleri tek tek incelemek zordur. Ancak bu makale ile dini kavramların sunumunun, çocukların bilgi kazanma düzeni ile uyumlu olması ve dinlerin gelişim tarihini takip etmesinin gerekliliği açıktır. Öğretim yoluyla bir şeyler öğretmek keşfetme yönteminde daha kolaydır. Çocuğa yeni bir dini kavramı ancak sözlü iletişim yöntemiyle öğretilir. Ancak insan zihnine yerleştirilen kavramlar günlük hayatta geçerli olsa bile, aşamalı olarak insan zihnine oturan bilgi daha kalıcı ve önemlidir. İlk olarak öğretmenler, yönlendirme ve uygulama yoluyla öğrencilerde birleştirilmiş kavramlar ve kurallar grubu oluşturmalı, daha sonra tartışma yoluyla bunların tutarlı açıklamalarını görmeleri için onlara rehberlik etmelidir. Buradaki önemli nokta, yeni kavramsal sistemin, tutarlı evrensel bir yargılamanın sonucu olan eski sistemin üzerine kurulmasının gerekliliğidir.

Ayrıca öğretmenler, öğrencilerin dini değerleri ile okullarda öğrendikleri arasındaki çelişki meseleleri aşabilme güçlerinin farkında olduklarını garanti edebilmelidir. Aynı zamanda din dersi programları, öğrencilere önemli dini kavramalar ile ilgili eski inançların doğru şekilde açıklanmasıyla öğrencilerin metakognitiv yeteneklerini geliştirebilir. Elbette Tanrının farklı ontolojisini açıklama teşebbüsleri insani çabalardır ve Tanrının mahiyetini izah etmekten uzaktır (McFague, 1983). Hıristiyan babalarına göre, biz Tanrının sadece kutsal fiillerini anlayabiliriz. Öğretmenler öğrencileri, Tanrıyı daha iyi bilmeleri hususunda cesaretlendirebilir ve onların ilgilerini Tanrı'nın yaşadığımız dünyada var olduğu dini deneyimini öğrencilere kazandırmak için Tanrının fiillerine çevirebilirler (Pnevmatikos, 2000).

Tablo 1. Sınıf ve mezheplere göre yüzdeler

Mezhep	Sınıf	Yeryüzünde Somut			Bulutların Üzerinde Somut				Soyut		
		Somut Ev	Tarihsel Gösterim	Somut Kilise	Bulutların üzerinde somut ev	Bulutların üzerinde somut kilise	Cennet bahçe	Bulutların üzerinde soyut ev	Sembolik öğeler (kapı, melek)	Gezegenler evren	Nitelikler (sevgi, barış)
Katolik	1.	12.50	0	37.50	0	12.50	12.50	25.00	0	0	0
Ortodoks	1.	0	33.33	25.00	8.33	0	0	8.33	16.67	8.33	0
Katolik	2.	0	0	64.29	21.43	7.14	7.14	0	0	0	0
Ortodoks	2.	15.38	15.38	15.38	7.69	0	0	30.77	7.69	7.69	0
Katolik	3.	7.14	0	50.00	14.29	7.14	0	0	0	0	0
Ortodoks	3.	0	16.67	25.00	25.00	8.33	0	8.33	8.33	8.33	0
Katolik	4.	0	0	26.32	31.58	0	0	15.79	10.53	5.26	10.53
Ortodoks	4.	15.38	0	23.08	30.77	0	23.08	0	7.69	0	0
Katolik	5.	0	0	7.14	57.14	7.14	0	14.29	14.29	0	0
Ortodoks	5.	13.3	0	6.7	40	20	6.7	0	13.3	0	0
Toplam:	132	4.50	6.00	27.30	28.00	6.00	3.00	11.36	9.00	3.00	1.50

KAYNAKÇA

- Babin, P. (1965). The idea of God: Its evolution between the a.g.e. of 11 and 19. In A.Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 183-198). Chicago, IL: Layola University Press.
- Bunnen, C. (1965). The burning bush: The symbolic implications of Bible story among children from 5-12 years. In A.Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 171-182). Chicago, IL: Layola University Press.
- Carey, S. (1985). *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chi, M.T.H. (1988). Children's lack of access and knowledge reorganisation: An example from the concept of animism. In F. Weinert & M. Perlmutter (Eds.), *Memory Development: Universal changes and individual Differences* (pp. 160-194). Hillsdale, Nj: Erlbaum
- Chi, M.T.H. (1992). Conceptual change within and across ontological categories: Examples from learning and Discovery in science. In R. Giere (Ed.), *Cognitive model of science, Minnesota Studies in the philosophy of Science* (pp. 129-189). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Chi, M.T.H., Feltovich, P.J., & Glaser, R. (1981). Categorization and representation of physics problem by expert and novices. *Cognitive science*, 5, 121-152
- Day, D. (1980). *Religious orientation, God concept, religious experience, social interest, and self-concept as a function of psychological needs*. Basilmamış doktora tezi, Rosemead Graduate School of Professional Psychology
- Deconcy, J.P. (1965). The idea of God: Its emergence between 7 and 16 years. In A. Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 97-108). Chicago, IL: Layola University Press.
- Deconcy, J.P. (1967). *Structure génétique de l'idée d Dieu ches des catholiques français*. Bruxelles, Belgium: Lumen Vitae diSessa, A. (1982). Unlearning Aristotelian Physics: A study of knowledge based learning. *Cognitive Science*, 6, 37-75
- Dodds, E.R. (1957). *The Greeks and irrational*. Boston, MS: Beacon Press.
- Duke M. (1994). Chaos theory and psychology: seven proposition. *Genetic, social, and general psychology*, 99, 209-225
- Durkheim, E. (1947). *The elementary form of the religion life: A study of the religion sociology*. Glencoe. IL: Free Press
- Elkind, D. (1961). The child's conception of his religious denomination: I. The Jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 99, 109-225
- Gelman, S.A., Coley, J.D. & Gottfried, G.M.(1994). Essentialist beliefs in children: The acquisition of conceot and theories. In L.A. Hirschfeld and S.A. Gelman (Eds.), *Mapping the mind: Domain specificity in cognition and culture*. (pp. 341-365). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Godin, A. (1985). *The psychological dynamic of religious experience*. Birmingham, AL: Religion Education Press.
- Goldman, R. (1964). *Religious thinking from chilhood to adolescence*. London, UK: Routledge and Kegan Poul
- Goodenough, F. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York, NY: Harcourt, Brace & World.
- Graebner, O.E. (1964). Child concept of God. *Religious Education*, 59, 234-241.
- Harms, E. (1944). The development of religious experience in children. *American Journal of Sociology*, 50, 112-122.

- Harris, D.B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York, NY: Harcourt, Brace & World
- Harrison, J.E. (1912). *Themis: a study of the social origins of Greek religion*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Heller, D.I. (1986). *Children's God*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hyde, K. (1990). *Religion in childhood and adolescence: a comprehensive review of the research*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- Keil, F. (1989). *Concept, kinds and cognitive development*. Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
- Kuhn, T.S. (1962). *The Copernican revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kuhn, T.S. (1970). *The structure of scientific revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Larson, L. & Knapp, R.H. (1964). Sex differences in symbolic conception of the deity. *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*, 28, 303-306.
- Levine, M.P. (1994). *Pantheism: A non-theistic concept of deity*. London, UK: Routledge
- Long, L.N. & Long, T.C. (1976). Influence religious status and religion attire on interviewers. *Psychological Reports*, 39, 25-26.
- MacIntyre, A. (1967). "Pantheism". In P. Edwards (Ed.), *Encyclopedia of Philosophy*. New York, NY: Macmillan and Free Press.
- MacRae, D.R. (1977). *The relationship of psychological needs to God concept and religious conceptions*. Basilmamış doktora tezi. Rosemead Graduate School of Psychology.
- Matsoukas, N. (1994). *Dogmatic and Symbolic Theology*, Part A. Thessaloniki, Greece: Pournaras.
- McCloskey, M. (1983). Naive theories of motion. In D. Gentner & A.L. Stevens (Eds.), *Mental Models*, (pp. 299-324). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- McFague, S. (1983). *Metaphorical theology: Models of God in religious language*. London, UK: SCM Press.
- Minsky, K. (1975). A framework for representing knowledge. In P.H. Winston (Ed.), *The psychology of computer vision* (pp. 211-277) New York, NY: McGraw-Hill.
- Miriam, S.C.H. (19967). The idea of God among Roman-Catholic children aged seven and eight. *British Journal of Educational Psychology*, 37, 399-400.
- Nelson, M.O. (1971). The concept of God and feelings toward parents. *Journal of Individual Psychology*, 27, 46-49.
- Nye, W., & Carlson, J. (1984). The development of concept of God in children. *Journal of Genetic Psychology*, 145, 137-142.
- Papachatzis, N. (1987). *The religion in ancient Greece*. Athens, Greece: Ekdotiki Athinon.
- Pitts, V.P. (1976). *Drawing the invisible: children's conceptualization of God*. *Character Potential*, 8, 12-24.
- Pnevmatikos, D. (1993). *The development of religious thinking from childhood and adolescence*. Doktora tezi. Aristotle University of Thessaloniki Greece.
- Pnevmatikos, D. (1995). Religious thinking: a study for the structure, development and interactions with specific cognitive skills. *Psychology, the Journal of the Hellenic Psychological Society*, 2, 194-225.

- Pneumatikos, D. (2000). Intrinsic and extrinsic motivation for religious thinking in a sample of Greek Orthodox Children. *Psychology, the Journal of the Hellenic Psychological Society*, 7, 20-34.
- Rizzuto, A.M. (1979). *The birth of the living God: A psychoanalytic study*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Rohde, E. (1950). *Psyche: The cult of souls and belief in immortality among the Greeks*. London, UK: Routledge and Kegan Poul.
- Roof, W.C. & Roof, J.L. (1984). Reviwe of the polls: ima.g.e. of God among Americans. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23, 201-205.
- Sternberg, C.F. (1979). *Belief systems and conceptualization of God*. Basilmamiş Doktora Tezi. University of Colorado at Boulder.
- Thagard, P. (1992). *Conceptual Revolutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Vergote, A. & Aubert, C. (1972). Parental ima.g.e.s and representation of God. *Social Compass*, 19, 431-444.
- Vernant, J.P. (1965). *Mythe at pensee ches les Grecs: etudes de psychologie historigue*. Paris, France: Francois Maspero
- Vosniadou, S. & Brewer, W. (1987). Theories of knowledge restructuring in development. *Review of the Educational Research*, 57, 51-67.
- Vosniadou, S. & Brewer, W. (1992). Mental models fo the earth: A study of conceptual change in childhood. *Cognitive Psychology*, 24, 535-585.
- Voss, C.E., Greene, T.R., Post, T.A., & Penner, B.C. (1983). Problem-solving skill in the social sciences. In G.H. Bower (Ed.), *The pschology in learning and motivation: Advances in research and theory* vol. 17. New York, NY: Academic Press
- Wellman, H. (1990). *The child's theory of mind*. Cambridge, MA: MIT Press/Bladford Books.
- White, B.Y. (1983). Sources of diffucult in understanding Newtonian dynamics. *Cognitive Science*, 7, 41-65.
- William, MiL. (1974). *Children's concepts fo God and self, developmental sequences*. Basilmamiş Doktora tezi. University of Texas.
- Wiser, M. & Carey, S. (1983). When heat and temperature were one. In D. Gentner and A.L. Stevens (Eds.) *Mentals Models* (pp. 267-297). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Wright, H.D., & Koppe, W.A. (1964). Children's potential religious concepts. *Character Potential*, 2, 83-90.